

про стан тварин, що утримуються в зоопарках і акваріумах, ведення племінних книг, здійснення демографічного й генетичного аналізу, створення планів майбутнього управління видами та надання рекомендацій установам-учасникам.

Сибліцид — убивство дитинчат найближчими родичами — безпосередньо братами й сестрами.

Стан еструсу — період статевої активності в самиць ссавців.

Трофічна піраміда — графічне подання зміни кількості біомаси на кожному трофічному рівні екосистеми.

Вступ

Цю книжку присвячено великим хижакам.

Хто такі хижаки? Активні мисливці, що перебувають на верхівках трофічних пірамід. Щасливі власники різучих зубів. І навіть якщо дехто з них дотримується веганської дієти, як-от гігантська панда, або живиться переважно комахами й рослинами, як біруанг, відчутти укус цими самими зубами вам точно не хотілося б.

Кого називають великими хижаками? Це доволі умовне означення. Ряд хижих — це зрозуміла таксономічна група з певними ознаками. А от «великі хижаки» — радше науковий сленг. Адже формально шакал — великий хижак, а лисиця, сервал чи борсук майже такого самого розміру — вже ні. Великі хижаки є, дрібні є, а от слово «середні» нікому не подобається, тому єдина відповідь: так традиційно склалося. Так, науковці не завжди демонструють елегантність термінології. Тому в цю групу зараховують крупні види родини Собачих: вовків, гієнових собак, дінго. Звичайно,

сюди належать найбільші представники Котячих: леви, тигри, леопарди, гепарди, ягуари, пуми та каракали. Всі види родини Ведмежих, навіть маленький біруанг метр заввишки й гігантська панда, що полювання бачила лише по телевізору, — теж тут. А ще Гієнові — в них принаймні незначне видове розмаїття.

Великі хижакі — відносно непогано досліджена група ссавців. Учені дізнались, як вони народжуються, дорослішають, полюють на здобич і вмирають. У нашій культурі хижакі посідають важливе місце: скрізь проглядаються їхні пазурі, ікла та плями. Та чи правильно ми розуміємо живих тварин? Скільки в нашому сприйнятті справжності, а не очікуваності? Чому хижакі не дають людям спокою і викликають стільки цікавості? Що ми бачимо в них? Себе, свої страхи чи свою втрачену дикість?

Чому я пишу про них — окреме питання. Ця книжка — не енциклопедія й не наукова монографія. Це спроба поділитися моїм захопленням і навіть способом життя. Я досліджую їх у дикій природі, працюю з племінними програмами зоопарків і є співзасновницею реабілітаційного центру для ведмедів. Коли я вертаюся додому ввечері чи під ранок, домашні пси й коти обнюхують мій одяг. Вони звикли до ведмедів, але їх усе ще інтригують леви.

Хижакі стали частиною життя нашої родини. Адже мій чоловік — ще й мій колега. Яким є наше життя? Це місія з порятунку, коли команда вантажить транспорт з ведмедем, а ти робиш фото вже порожньої іржавої клітки за рестораном чи в приватному

звіринці. На пам'ять. Це десятки ветеринарних оглядів, де то жартуєш, то плачеш. Коли перед тобою — величезна тварина, що мала би володарювати дикими угіддями, а натомість лежить на столі під крапельницею, а лікарі під писк пульсоксиметра перераховують діагнози, «подаровані» людиною. Це сотні пройдених кілометрів по глибокому снігу чи весняній багнюці Чорнобильської зони відчуження, Карпатських гір, Біловезької Пущі, південно-східного степу за слідами хижих лап. Це фотографії з фотопасток, які спочатку прикручуєш змерзлимими пальцями на лісових перехрестях, а потім розсилаєш вдалі портрети, як меми, колегам, залишаючи обробку наукових даних на потім. Це будівництво вольєрів у Притулку, миття яблук, умовляння ведмежат з'їсти корисного гарбуза. Це добір генетичних зразків, заповнення баз даних чи протоколів, розробка технічних завдань архітекторам, написання статей, радість від знайдених свіжих екскрементів, бо це надзвичайно цінний матеріал з екології. Це дивні запитання журналістів і відвідувачів, цінні поради активістів і чиновників. Це підозри, що ти трохи «тее» на обличчях родини і друзів. Це калейдоскоп, у якому крутяться не химерні детальки, а ми самі і в якому не буває такої тривалої відпустки, аби встигнути забути запах ведмежого хутра чи вечірне гарчання тигрів.

Тому ця книжка — не про тварин. Це книжка-запрошення. До світу диких хижаків. Це книжка про любов. Бо, зрештою, все завжди про любов.

1. ДИТИНСТВО

Життя несправедливе

Я ніколи не стану королем, а ти не доживеш до наступного дня.

Лев Шрам. Король Лев

Діти великих хижаків народжуються в турботі. Їх не кидають, як ікру прісноводних риб, на поталу хижакам, не лишають кладку в піску, аби перший день життя перетворився на висадку в Нормандії і бій за виживання, як у морських черепах. Це види зі складною репродуктивною поведінкою, що передбачає так звану К-стратегію: краще менше народити, але добре опікуватися.

Взагалі тема вагітності, пологів, вигодовування молодняку у великих хижаків вивчена непогано. Більшість сюрпризів ховаються в біохімічних таємницях регулювання репродуктивної активності та формуванні поведінкових патернів майбутніх володарів власних мисливських угідь.

Тож почнімо з народження. А всі цікавинки парування та пошуку партнера залишмо на потім, на десерт.

Де народжуються хижаки? Родини малюків-хижаків можуть бути різними. У частини видів

малята — лише мамин головний біль. Хтось зростає в затишній комуні зі складною соціальною структурою. У когось процес виховання триває лише кілька місяців, а хтось довго не відходить від маминого хвоста.

Що єднає хижаків з нами, приматами? Турбота про потомство й непростий період сепарації. Навряд чи дорослий ягуар розповідає психологу про токсичних батьків і недолюблене дитинство, проте, як і в нас, це не просто механічний процес, а справжні емоції, сімейні складнощі, амбіції та сплетіння долі.

Аби діти-хижаки вижили, існують надзвичайно різноманітні механізми: від суто біохімічних таємниць фізіології, як-от пауза у вагітності, до поведінкових патернів, наприклад, велелюбності самиць. Інтригує, чи не так? Але про велелюбність трохи далі, а зараз розгляньмо найцікавіші моменти з життя хижих дитсадочків.

Ведмеже дитинство

Найдовше серед усіх великих хижаків з мамою лишаються ведмежата.

Ось, до прикладу, як це відбувається в наших, українських, бурих ведмедів. Бурі (але чорні й білі теж!) ведмедиці — загалом найщасливіші самиці ссавців у світі, бо народжують уві сні, фактично пропускаючи вагітність і сам процес. Хижаки теплих регіонів, зокрема ведмідь-губач, просто дрімають і стають менш активними, але також улаштовують собі релакс

в укритті перед пологами. При цьому хитрують ведмедиці одразу. В бурих ведмедів парування відбувається в травні-липні, розвиток плода триває буквально два місяці, а народжують вони під Новий рік. Як це, питаєте ви? А є така штука, як явище *відкладеної імплантації*, або ж *ембріональної діапаузи*. Тобто відбувається запліднення, настає вагітність, а от ембріони імплантуються в матку й починають розвиватися тоді, коли зручно, — зазвичай ближче до листопада, коли матуся вже готує затишний барліг. Це важливо для планування контрацепції чи розмноження в реабілітаційних центрах або зоопарках. Можна одразу ставити контрацептивний імплант або ж почекати і до листопада ввести препарат, що перешкоджає імплантації ембріонів. Біологічний сенс цього дивовижного механізму у ведмедів, тюленів, оленів чи кажанів зрозумілий: найкраще обирати той сезон для виношування та народження, який дасть більше шансів на виживання матері й потомству. А люди активно досліджують його заради підвищення ефективності методик ЕКЗ (екстракорпорального запліднення) та інновацій у боротьбі з раком.

Ведмежатка (їх зазвичай двоє) народжуються крихітними. Важать не більше пів кіло, одразу зариваються в мамине хутро, знаходять сосок — і до моменту виходу з барлогу збільшують вагу в п'ять разів. Чи помічає народження мати? Найімовірніше, так. Ведмеді сплять не дуже міцно. Це просто зимовий сон, а не справжня сплячка, як у бабаків чи рукокрилих. Вони можуть перейти в стан дрімоти, облизати малечу, почухатися, знову заснути. А ті, хто не народжує,

часом навіть виходять прогулятися, якщо зима тепла й можна знайти собі їжу. Це не шатуни, яких усі так бояться. Це щось типу як нам сходити вночі до холодильника. Так, у дрімоті та споживанні молочного, малі проводять зиму. З барлогу ведмедиця виводить уже двомісячних, цілком активних ведмежат, яких можна вчити їсти перші корінці-травичку, ловити весняних комах і загалом досліджувати навколишній світ.

Наступні два роки, чи то й більше, — куди мама, туди й ведмежата. Навіть якщо ви зустріли малят у лісі самих — не варто затримуватися. Просто повірте: ведмедиця поруч, і вона вміє дуже стрімко повернутися до дітей.

Якось ми з колегами здійснили масштабний аналіз нападів ведмедів на людей. Науковці з Північної Америки та України надали свої бази даних, щоб після дослідження всього масиву інформації виявити головний і найпоширеніший тип небезпечних і трагічних ситуацій. Перше місце посіла зустріч людини з ведмедицею та її малятами.

Окрім браконьєрів і туристів, малятам загрожують й інші небезпеки. Насамперед інші дорослі ведмеді. Самці нерідко переслідують самиць з ведмежатами і, хай як сумно, вбивають і їдять останніх. Таким є механізм внутрішньої регуляції чисельності. Але що цікаво: ведмеді не славляться моногамністю, й під час

сезону спарювання самиця може зійтися не з одним самцем. Тож розібратися потім, хто тато, — непросте завдання. А проте під час одного з досліджень ведмежого інфантициду (вбивства дитинчат) було виконано генетичний аналіз решток убитих ведмежат і самців, що здійснили напад, — і виявилось, що жодного разу самець не вбив своїх дітей. Механізм такої ідентифікації досі лишається загадкою, але ж ученим аби було запитання — і відповідь вони знайдуть! Уже з'ясовано, що в цього явища є еволюційний бонус: якщо самець знищує виводок від чужого самця, то вже наступного року він зможе отримати шанс спаруватися із самицею й ошчасливити її своїм цінним генофондом. До того ж у популяціях з високою щільністю — це усунення майбутніх конкурентів. Власне, самці вбивають не лише ведмежат, вони чинять це й із дорослими ведмедями. А ще не треба забувати про найпростіше пояснення: дитинчата — це білковий корм, а для великих за розмірами тварин важливо не втрачати можливостей підживитися. Тому сиротам-ведмежатам вижити вкрай складно, хай там що знімають у художніх фільмах про сповнене пригод зростання диких сиріток. Мати-ведмедиця дуже ретельно стежить за малими й завжди готова до бою. Навіть великі й грізні самці знають, що відбити малих у самиці не просто і не завжди ті зусилля того вартують. Матері інколи здатні на неймовірні речі.

Зазвичай з мамою ходять до трьох малюків поточного року народження (цьогорічки) чи минулого (лончаки) та нерідко один-двоє з попереднього виводка, старші за братиків-сестричок — пестуни. Вони

вже майже самостійні й готуються полишити сім'ю в пошуках своєї долі, а поки допомагають з вихованням і тримаються матері. Повністю відокремитися від матері для ведмежат нормально десь наприкінці другого року життя. Та можна не поспішати ще рік. Ведмедиця зазвичай входить у стан еструсу не частіше, ніж раз на два роки саме через необхідність виховувати малечу.

Ведмеже дитинство не завжди буває безтурботним ще й через надзвичайну популярність у різних експлуатаційних практиках. Адже для цирків, контрольно-випробувальних станцій, де тренують мисливських псів, контактних звіринців і просто на подарунок ділки прагнуть здобути саме маленьких хижаків. Зазвичай їх отримують, розмножуючи в неволі в жахливих умовах цирків і звіринців. Але й браконьєрство з природи — не рідкість. Для цього розорюють барліг і вбивають матір-ведмедицю або намагаються спіймати ведмежат уже після виходу з барлогу навесні.

Ведмежата, які зростають поряд з людьми, **отримують важку психічну травму на все життя**. Якщо почати програму реабілітації та адаптації до дикого середовища одразу — і в крихітному віці, — є невеликий шанс на їхнє повернення в природу. В таких програмах люди не розмовляють з ведмежатами, уникають контакту, закривають обличчя й намагаються зробити так, аби за рік чи два адаптації вони не звикли до людей і не зрозуміли, хто їх годує (ті-таки люди). Так працює Центр реабілітації Bear Again Харгіта в Румунії для повернення в природу бурого ведмедя, Bear with

us Rehabilitation centre for bears для реабілітації чорних ведмедів у Канаді й інші.

Методи насправді різні. Хтось випускає малечу в ліс уже у вісім-дев'ять місяців, хтось чекає два роки. Чітких протоколів і стандартів ще немає. Кульгає й аналіз ефективності.

Про саму можливість повернення ще тривають суперечки, бо так чи інакше ми вносимо в природну популяцію змінені поведінкові патерни. Навіть якщо обережно ставимося до генетичних характеристик ведмежат і популяції, куди випускаємо, їхній досвід не можна порівняти з досвідом диких ведмедів. Тому постає запитання: а який досвід вони передадуть потомству? Які відкладені ризики чекають на дикі популяції через людську доброту й бажання допомогти?

Зрозуміло, що конкуренцію з дикими родичами витримати складно. Більшість випущених ведмедів загине від інших хижаків, від людей, від травм тощо. Але принаймні залишається шанс прожити певний час і навіть розмножитись. Якщо ж у контакті з людиною минуло кілька місяців і ведмежа асоціює людину з кормом — випустити бурих чи білих ведмедів, особливо небезпечних для людини, вже надто ризиковано. Тим паче в регіони, де значна щільність населених пунктів. Окрім ризиків загинути голодною смертю чи бути вбитим через довіру до людей, є високий рівень небезпеки для самих людей. Ведмідь, який чекає на їжу від людини, заходитиме до населених пунктів, підходитиме до автівок чи наметових таборів — і рано чи пізно це призведе до трагедії. Саме через

це в жодному разі не можна підгодовувати й диких молодих ведмедів.

Зробіть запит у гуглі на зразок «ведмеді Єллоустоунського парку» чи «ведмеді на дорогах Румунії». Ви побачите десятки приречених тварин, які риються в смітниках кемпінгів і готелів, жебракують на трасах і без остраху підходять до автомобілів. Угадайте: чим це завершується? Так, переважно загибеллю ведмедя. Нерідко відстріл ведмедя є вже наслідком його нападу на людину. Хижаки не мають асоціювати людей і їжу. В жодному разі.

Чому ж так важливо, щоб ведмежат навчала мати? Бо вона реально — на практиці — показує, як і що робити. Вчить купатися й переходити річку, притримуючи за загривок. Переносить через асфальтові траси. Демонструє, як шукати комах під корою, зривати ягоди, ловити рибу. Дає відчутних стусанів (ведмедиці — не найніжніші матусі, так), навчаючи дисципліни й мистецтва уникнення небезпеки.

Бурі ведмеді живуть у величезному спектрі ландшафтів: від кам'яних пустель Монголії до зони вічних снігів Непалу. Тож десь учать полювати на тюленя, а десь — вибирати їстівні сукуленти. І людина цей досвід повторити неспроможна. Але може імітувати його, аби виховувати ведмежат.

Так, нам з чоловіком довелося робити це, коли ми врятували й переправили до нашого реабілітаційного центру п'ятьох крихітних ведмежат з контактного звіринцю. Єгор ходив по вольєру й показував малому Папаю, як саме зривати травичку й де вона смачніша. Малий уважно дивився, не відволікався й повторював,

аж поки не зрозумів, що нову активність засвоєно. А інші вже вчилися в нього. Звичайно, малі можуть щось і самі: поведінкові патерни ховатися на дереві від небезпеки, шукати корм чи рити барліг проявляються вже в 7–8 місяців навіть у сиріт, але з материнським навчанням — надійніше.

Наші ведмежата викопали перший барліг у дванадцять місяців, коли стало зимно. Та раділи недовго, бо перестарались — і дах обсипався. Тоді вони викопали ще один вхід і встановили підпірні елементи: затягли всередину і вкопали у стінки колоди. І таке розуміння інженерії, вочевидь, вроджене.

Ще один наш ведмідь, одинадцятирічний Синочок, народився в неволі й усе життя провів у цирку. Але у вольєрі побудував справжній Тадж Махал. Звісно, спочатку ми викопали яму екскаватором і накрили зверху брусом. Але все зробили, на його думку, неправильно, тож він перекопав за власним смаком. Зробив бруствер на вході, аби не затікала вода, прокопав стік води під стінками, щоб тала вода не залишалась усередині, й навіть змінив висоти стінок.

Двом ведмедям, Любі й Михасику, ми не залишили особливого вибору, побудувавши фундаментальний барліг з бетону. Все, як має бути: з поворотом і камерою, аби дощик і протяги не заважали. Та ще за кілька місяців до того, як ми видали їм зимову підстилку, ведмеді «вистригли» у вольєрі всю траву, подрібнили десятки кілограмів гілля й виклали гніздо. А по периметру виліпили бруствер з фекалій і рослинних залишків, аби цей компост утримував гніздо й не пропускав воду.

Що чекає на тих, хто не повернеться в природу? Нюанси генетики, стан здоров'я і, головне, відсутність досвіду виживання, асоціювання людини зі здобуванням кормів — це вирок. У найкращому варіанті такі ведмежата потрапляють до реабілітаційних центрів з пожиттєвим утриманням. Таких центрів для ведмедів в Україні декілька. Наш розташований під Києвом і називається «Біла скеля». Тут живуть урятовані ведмеді у великих природних вольєрах.

Кожен наш ведмідь має свою, індивідуальну сумну, але водночас дуже типову історію. Наприклад, Чада — рідкісний підвид бурого ведмедя, тянь-шанський. У природі їх залишилося не більше ніж пів тисячі. Мешкають ці ведмедики в горах Тянь-Шаню, Паміру, Гімалаїв. Вони менші за звичних нам європейських ведмедів, з густим хутром інколи майже білого кольору та світлими кігтями. Неймовірні створіння. Саме вони є причиною виникнення легенд про снігову людину, бо цих пухнастиків зустрічають навіть у зоні вічних снігів, вище 4000 м над рівнем моря. Тож не дивно, що ДНК-аналіз так званого хутра еті з місцевих храмів указав на цілком реальні види: тянь-шанського ведмедя й місцевих диких баранів. Червоні списки, проекти з порятунку й племінні програми мають рятувати рідкісний підвид. Та, на жаль, не скрізь. Чаду все життя експлуатували в цирку, а потім кинули напризволяще серед гаражів у промзоні Києва. Звідти її стару, майже сліпу, із зубним болем та купою захворювань нарешті врятували й привезли до нашого Притулку. Та й то, ще з рік довелося чекати у звіринці в тісній клітці, поки ми готували вольєр.